

Наталія Кононенко

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ЕВОЛЮЦІЇ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Гібридність політичного режиму сучасної Росії визначається насамперед такими чинниками як неготовність більшості суспільства до життя в умовах демократії, слабкістю інститутів та відсутністю модератора (суб'єкта) модернізації.

Ключові слова: політичний режим, російська влада, російське суспільство, деінституціалізація, «культурна революція»

Kononenko N. Political and ideological basis of the evolution of the modern Russian state. Hybridity of modern political regime is determined by factors such as unavailability of most of society to live in a democracy, weak institutions and lack of moderator (subject) modernization.

Key words: political regime, the Russian authorities, Russian society, deinstitutionalisation, Cultural Revolution

Суспільство. У Росії (як і в більшості інших країн колишнього Радянського Союзу) домінував *інструментальний підхід* до трансформації. На відміну, наприклад, від країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), у яких модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. базувалися на *ціннісному підході*, який був виражений у готовності суспільства, незважаючи на економічні труднощі, зберігати вірність демократичним процедурам, не сподіватися на повернення до соціального популізму і патерналізму в націоналістичній і авторитарній оболонці. Певною мірою цей феномен можна пояснити тим, що у країнах ЦСЄ «революція цінностей» відбулася набагато раніше фактичного падіння комуністичних режимів. Ідеться про антикомуністичні та антисталінські рухи, які знайшли свій вияв у жовтневому повстанні 1956 р. в Угорщині, у численних потужних антикомуністичних виступах у Польщі 1956 р., 1968 р., 1970 р., у «Празьській весні»

1968 р. Модератором ціннісних зрушень у цьому регіоні була переважно культурна інтелігенція. На цю важливу рису подій того часу в Центральній Європі звертає увагу чеський письменник Мілан Кундера: «Повстання у Центральній Європі виростили ... не засоби масової інформації. Їх готували, формували, приводили в рух романи, поезія, театр, кіно, історіографія, літературна критика, популярні комедії, кабаре, філософські дискусії – тобто культура» [1]. Втім, навіть те, що підґрунтя для суспільного консенсусу з приводу подальшого демократичного розвитку в країнах ЦСЄ склалося задовго до політичних революцій 1989 року, не позбавило країни регіону від певних труднощів на шляху розбудови нових політичних режимів. *Визнаємо, що у країнах ЦСЄ революція цінностей мала неповний і незавершений характер, зачепила не всі соціальні групи і верстви. Однак входження країн ЦСЄ до складу Євросоюзу або навіть тверді наміри зробити це все ж створюють певну «рамку», тверді гарантії – як для збереження демократичних порядків, так і для і стійкості демократичних цінностей.*

Щодо Російської Федерації, то вплив ціннісного чинника на специфіку пострадянських перетворень визначався низкою особливостей. По-перше, мета перетворень. Антикомуністичний рух у країнах ЦСЄ був спрямований не просто на боротьбу із Радянським Союзом. Його надметою стало повернення цих країн до Європи, до європейських стандартів життя. *Якщо протягом 90-х рр. ХХ ст. Росія ще не мала консенсусного ідеологічного концепту трансформації, то вже протягом «нульових» рр. ХХІ ст. чітко формується ідеологічна платформа «відродження демократії» через специфічний, своєрідний російський шлях, чітко артикульована у концепції «суверенної демократії» під час другої президентської каденції Володимира Путіна. На думку російського політика Владислава Суркова, одного з провайдерів цієї теми, «суверенна демократія – це образ політичного життя суспільства, за якого влада, їх органи та дії обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті та цілісності заради досягнення матеріального добробуту,*

свободи і справедливості всіма громадянами, соціальними групами і народами, що її утворюють» [2].

По-друге, росіяни (у переважній більшості) не лише не збиралися «повертатися до Європи», вони сприймали демократію, в першу чергу, як інструмент підвищення добробуту пересічних громадян. Це дозволило окремим науковцям ставити під сумнів сам факт існування та здійснення «революції цінностей» наприкінці 80-х рр. у Росії. «Що стосується пострадянського простору, то ніякої революції цінностей тут не було, – вважає А. Рябов, – йдеться про соціально-економічні зміни, які можна назвати інформаційною революцією» [3].

Сучасні дослідження, спрямовані на вивчення ціннісних орієнтирів росіян, підтверджують висновок про, м'яко кажучи, специфічність «ціннісної революції» в Росії. В середині «нульових» років XXI ст. серед великої групи російських соціологів домінувала думка, що саме стан суспільства зумовив абсолютну природність еволюції влади від поступового згасання привабливості демократії до фактично повної відмови владою елітою від універсальних демократичних цінностей [5; 4]. Підґрунтя для такої позиції – данні 2006 р. аналітичного центру «Левада Центр» (майже через 15 років після початку трансформаційних процесів у Росії), згідно з якими такі цінності, як «міцна родина», «надійні друзі», «безпека» та «матеріальна незалежність» – безпосередньо характеризували практичну мотиваційну складову поведінки росіянина в його повсякденному житті. В цілому, наголошували дослідники, вони характерні для громадян будь-якого сучасного європейського суспільства [4]. Але, роблять акцент соціологи, на відміну від Європи, ієрархія російських цінностей збігається з розподілом масових страхів та комплексів росіян, серед яких неконтрольоване людиною соціальне життя, припинення виконання соціальними інститутами своїх патерналістських зобов'язань; втрата роботи; відсутність впевненості у власній безпеці; репресивна політика держави. Ця кореляція між цінностями та страхами російських громадян дозволила науковцям дійти висновку,

що базові характеристики пострадянської людини в Росії не пов'язані із тим, що становить та підтримує орієнтацію суспільства на розвиток та зростання, бо домінують цінності виживання, пасивної чи реактивної адаптації людини до соціальних змін, що притаманно суспільствам тоталітарних та авторитарних режимів [5; 4].

Дослідник К. Рогов приєднується до своїх колег у їх оцінках незавершеного характеру «революції цінностей» у російському суспільстві і наголошує на тому, що серед росіян дійсно співіснують і конкурують політичні ідеали, пов'язані і з демократією, і з тоталітаризмом. Утім, Рогов наголошує на певній циклічності домінування суспільних уподобань у сучасній трансформаційній російській історії. Перший цикл (період 1980 –1993 рр.) характеризується ерозією серед населення радянських цінностей і зростанням популярності цінностей демократичних. Для періоду 1994–2006 рр. (другий трансформаційний цикл) притаманна девальвація демократичних цінностей і зростання популярності «стабілізаційного» порядку денного. Третій трансформаційний цикл (початок 2006–2007 рр. і триває зараз) збігається із початком критики цінностей періоду «стабілізації» [17]. У 2009 р. (відповідно до досліджень аналітичного центру «Левада Центр») кількість респондентів, які вважали, що Росії потрібна демократія, становила 57%, сильний лідер – 51%, порядок більш необхідний для Росії, ніж демократичний режим – 59%. Понад 80% опитаних респондентів вважали, що для демократії необхідне економічне процвітання, гарантія доходів, рівність перед законом. І лише 50% респондентів зазначили, що для демократії в Росії необхідні альтернативні вибори й існування можливості у простих людей впливати на політику (тобто справжні ознаки демократії) [4; 5]. Втім, уже у 2011 р. кількість прихильників демократичних цінностей (вільні конкурентні вибори, прагнення до децентралізації) починає зростати, особливо – у Москві і Санкт-Петербурзі (данні New Russia Barometer) [17]. Підхід Рогова, його прихильність до теорії «циклічності» залишає надію на те, що демократичні стандарти знову набудуть популярності у російському суспільстві. І саме запит від

такого суспільства до еліти визначають стратегію еліт, форму їх взаємодії і, як наслідок, – форму організації влади в країні, сутність політичного режиму і темпи реформ.

Слабкість інститутів політичної системи. Політичні реформи Путіна (2000–2008 рр.), тандему «Путін–Медведєв» (2008–2012 рр.) стали тим інструментом, за допомогою якого систему влади, створену за часів президентства Б.Єльцина, було «стабілізовано», а за фактом – тим інструментом, що поновив авторитарні принципи існування політичного режиму.

Чому це стало можливим? Ми намагалися дати відповідь на це питання і наголосимо ще раз. Стан суспільства, його моральний і ціннісний клімат визначають принципи взаємодії між владою і суспільством в межах моделі «попиту і пропозиції». Існування «конкуренції олігархів» (1994–1999 рр.) зійшло нанівець, у тому числі, і через те, що цінності політичного змісту епохи 90-х рр. – «реформи та децентралізація» – було девальвовано і позбавлено підтримки суспільства.

Розбудова системи «нав'язаного консенсусу» між владою та елітами (2000–2008 рр.) стала можливою через неймовірну підтримку влади з боку суспільства. Підтримка Путіна (2000–2008 рр.) була настільки великою, що еліти були змушені консолідуватися навколо нього, що надало Путіну можливості вибудовувати елементи ефективного електорального авторитаризму.

Головна проблема «нового Путіна» (початок 2012 р.) полягає у стрімкому падінні його особистого рейтингу, а також рейтингів політичних інститутів, на які він спирається, здійснюючи управління країною. Так, група російських соціологів і економістів опублікувала у відомому міжнародному журналі PNAS результати масштабного соціологічного експерименту, проведеного під час виборів у Державну думу 4 грудня 2011 року. Науковці стверджують, що як мінімум 10,8% з 46,6% голосів, набраних у Москві партією «Єдина Росія», були їй приписані. Близько 30% зайвих голосів «Єдина Росія» отримала за рахунок вкидання бюлетенів, а решту за рахунок «передачі» їй голосів, відданих за інші партії [18].

Крім падіння популярності самого Путіна (що серйозно приховується владою), спостерігається ерозія патерналістських цінностей серед росіян, актуалізація яких наприкінці 90-х рр. ХХ ст. дозволила Путіну прийти до влади на початку ХХ ст.

Якщо підтримка «знизу» буде і далі падати, прогнозує К. Рогов, то опортунізм еліт буде ставати все більш помітним, конфлікти на різних владних рівнях почнуть набирати обертів, що призведе до розсконсолідованості влади і суттєвого ослаблення режиму «нав'язаного консенсусу» та «керованої демократії» [17].

Щодо політичних реформ Путіна (2000–2008 рр.), то в цій царині інструментарій стабілізації полягав у вихолощенні конкурентного змісту з електоральної процедури, яка закладалась Єльциним, девальвації змісту більшості політичних інститутів та створенні політичного підґрунтя для закріплення монополії правлячої групи на владу.

Найбільш помітні кроки в цьому напрямі президента Володимира Путіна (2000–2008 рр.) були спрямовані на обмеження політичної конкуренції з боку регіональних еліт, загальноросійських політичних партій та олігархів.

Першими об'єктами політичних реформ В.Путіна стали регіональні еліти та партії, які становили базу політичного режиму Б. Єльцина («змагальної демократії» або «режиму обмеженої конкуренції»). Технологія, за допомогою якої обмежувався вплив на реальну політику партій та регіональних еліт, передбачала внесення змін у виборче законодавство. Основні етапи обмеження інституційного впливу регіональних еліт на функціонування російського політичного режиму:

– серпень 2000 р – зміна порядку формування Ради Федерації. Губернатори і глави законодавчої влади регіонів, які до того були членами РФ за посадою, замінені на призначених ними представників, які мали працювати в РФ на постійній професійній основі;

– вересень 2004 р. – Путін оголосив про намір скасувати вибори голів регіонів, мотивувавши цей крок прагненням посилення боротьби з тероризмом. Відповідний законопроект було розроблено і ухвалено у грудні 2004 р.;

– липень 2003 р. – більше половини обраних депутатів Законодавчих Зборів суб'єктів Федерації мають обиратися за партійними списками. З 2005 р. – вибори Законодавчих Зборів суб'єктів Федерації відбуваються лише за партійними списками, участь у регіональних виборах беруть лише партії, які отримали представництво в Державній думі (пропорційна система), заборонено створювати блоки на регіональних виборах;

– 2006 р. – введення Єдиного дня голосування: або перша неділя березня, або перша неділя жовтня;

– З 2009 на регіональних виборах встановлюється бар'єр – 7% від кількості всіх, хто проголосував на виборах у багатомандатному окрузі (для партій, які набрали більше 5%, рекомендується давати одне місце).

Етапи обмеження впливу політичних партій мають таку хронологію:

– за підсумками виборів до Державної думи, які відбувалися за змішаною системою у грудні 2003 року, більшість місць здобула пропрезидентська партія «Єдина Росія». Друге, третє і четверте місця зайняли, відповідно, КПРФ, ЛДПР і блок «Батьківщина». Перемігши на виборах і прийнявши до свого складу більшість незалежних депутатів, що пройшли у одномандатних округах, усіх депутатів від Народної партії та «перебіжчиків» з інших партій, «Єдина Росія» отримала конституційну більшість, що дозволило їй не рахуватися з думкою опозиційних партій і адаптувати виборче законодавство до вимог президента;

– конституційна більшість у Державній думі четвертого скликання (2003 – 2007 рр.) ухвалює поправки до Конституції, відповідно до яких прохідний бар'єр для партій підвищено з 5% до 7%; скасовано мажоритарну систему, нижній поріг явки на вибори та можливість голосувати «проти всіх»; заборонено партіям об'єднуватися в блоки та незалежним російським спостерігачам бути присутнім на виборах.

Певні небезпідставні сподівання щодо повернення партіям та регіональним елітам через інституційні механізми (вибори, парламент, регіональні органи влади) їх

повноцінного, притаманного демократіям впливового статусу, були пов'язані із президентством Д.Медведева. Так, у листі «Росія, вперед» (вересень 2009 р.), в якому президент ледве не вперше після обрання виклав своє бачення майбутнього Російської Федерації, глава держави робить акцент на тому, що політична система Росії буде гранично відкритою, гнучкою і внутрішньо складною [7]. Сподівання на повернення політичної конкуренції надавало і перше президентське послання Федеральним Зборам (12 листопада 2009 р.), в якому йшлося і про політичну реформу, метою якої, на думку Д. Медведева, мало б стати створення умов, завдяки яким у Росії вкоренилися б демократичні інститути, і на регіональному рівні – у тому числі. Щоб «постійно доводити дієздатність демократії», президент запропонував (так званий «перший медведівський пакет») надати партіям, що набрали на виборах від 5% до 7%, 1-2 місця в Державній думі; надати партіям, що отримали більшість у місцевих парламентах, права пропонувати президенту кандидатури на призначення керівників виконавчої влади у суб'єктах Федерації; заборонити «грошовий задаток» під час електоральних кампаній; ввести «ценз осілості» для представників суб'єкта Федерації у Раді Федерацій; запровадити поетапне зниження мінімальної кількості членів партії, необхідне для її реєстрації і т.д. [7].

Утім, якщо звернутися до фактів, то найбільш помітними подіями у політичному житті Росії періоду 2009 – 2010 рр. стали, по-перше, продовження інституційних повноважень президента з 5 до 6 років, а Державної думи – з 4 до 5 років; по-друге – відмова від «прямих» виборів мерів, що закріпило тренд формальної «партизації» виборів усіх рівнів в умовах нерозвинутої партійної системи. Каталізатором згортання прямих виборів мерів у великих та фінансово міцних муніципалітетах (Н. Новгород, Перм, Мурманськ, Смоленськ) стали гучні поразки провладної «Єдиної Росії» на виборах у Волгограді (2007 р.), уральських містах (2009–2010 рр.), Іркутську та Братську (2010 р.). (Нагадаємо, що прямих виборів мерів не існує з 2004 р. у федеральних центрах – Москві та Санкт-

Петербурзі). Експертні оцінки першого повного президентського року Д.Медведева (2009 р.) були критично-стриманими. Головне завдання, яке реалізовував на посаді президент, трактувалося на той момент експертами як збереження політичного статус-кво в умовах світової фінансової кризи, від якої потерпала і російська економіка. Політичні інструменти «консервації» стабільності – подальша деінституціалізація та персоніфікація влади. Економічний інструментарій «стабілізації» протягом кризових 2008–2009 рр. – використання урядового Резервного фонду [8]. Більш критичні оцінки, наприклад, такі, як «тупик стабільності», [9, с.12–13] мав 2010 рік – другий повноцінний рік президентства Д. Медведева. Експерти робили акцент на тому, що настає «якась інша епоха». Аналізуючи ймовірні контури «нової епохи», дослідники наголошують на тому, що після 2012 р. економічна політика російської влади змушена буде стати більш соціально жорсткою. В цих умовах владі, як це не дивно, будуть потрібні партії як реальний інструмент взаємодії влади та суспільства [10].

Суб'єктний вакуум російської модернізації. Домінування держави над суспільством – незмінна особливість російського політичного порядку. Через те, що сучасний модернізаційний потенціал російського суспільства зведений до того, що більшість росіян очікує від демократії, а відповідно, і від влади, перш за все покращення рівня власного добробуту, російське громадянське суспільство в його теперішньому стані не може розглядатись як суб'єкт (ініціатор) модернізаційних перетворень.

Розглянемо гіпотезу, за якою *великий недержавний капітал* міг би розглядатись як модератор/суб'єкт трансформаційних процесів. Специфіка сучасного російського пострадянського капіталізму як системи полягає, поперше, в тому, що трансфер-класи (олігархічні фінансово-промислові групи) агрегували і владу, і власність. Друга ключова особливість пострадянського капіталізму – це відсутність сильних інститутів, що не дозволяє здійснювати в політиці якісь довгострокові стратегії. Слабкі, нестійкі інститути спонукають різні елітні групи орієнтуватися

на реалізацію короткострокових і, головним чином, корпоративних і групових цілей. У таких системах, як правило, або погано прописаний у законах, або фактично не діє на практиці інститут політичної відповідальності. Третя важлива особливість пострадянського капіталізму – це персоніфікація, клієнтелізація владних відносин [11]. Через це російський олігархат у принципі не може бути носієм довгострокових стратегій розвитку, оскільки його діяльність орієнтована, головним чином, на захоплення нових ресурсів або принаймні на збереження *status quo*.

Цікаву характеристистику сучасного стану російських олігархів дали у своїй доповіді, підготовленій у 2009 р. на замовлення президента Д.Медведева, науковці Микита Кричевський та Владислав Іноземцев, які зазначали, що «кінцева мета олігархів – не модернізація російської економіки, а скидання збиткових, непотрібних активів з власного балансу на баланс державний» [12]. По-перше, підкреслюють аналітики, *de-jure* більшість олігархічних компаній не є російськими, оскільки їх формальні власники зареєстровані за межами податкової території Російської Федерації. По-друге, за декілька років до фінансової кризи 2008–2009 рр. було розроблено та втілено механізм переводу корпоративних активів у приватну власність олігарха. По-третє, фондовий бум та дефіцит фінансів, зумовлений тотальним переходом фінансових активів з корпоративної до приватної власності їх господаря, став підґрунтям для стрімкого зростання інвестиційних програм, замість вкладання в бізнес власних коштів. Статус, який держава дозволила отримати олігархам, наголошують науковці, зумовив неоднозначність їхнього становища під час кризи 2008–2009 рр. З одного боку, олігархія виступала транстериторіальною силою, яка зацікавлена, в першу чергу, не в стабілізації економічної ситуації та початку дії прозорих юридичних норм у Росії, а в збереженні власних активів, за кордоном – у тому числі. З іншого боку, забезпечуючи працею мільйони росіян та контролюючи виробничі процеси в багатьох галузях економіки, російський олігархат практично диктував владі як безконтрольно

розподілити бюджетні гроші на користь свого бізнесу. В умовах кризи російська влада надала допомогу компаніям російських олігархів на суму 1 трлн крб. [12].

Еліта – традиційний постачальник інноваційних ідей та провайдер модернізаційних рухів. Утім, в Росії не все так просто. Як правило, суб'єкт російської модернізації (а це – не еліта в цілому і не елітна група, а впливовий і харизматичний лідер) обирає стратегію зростання тиску держави на економічну та соціальну сфери суспільства. В політичній площині – вибір робився на користь авторитарних методів керівництва суспільством. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у розробці і реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до лідера-харизмата бюрократія, залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною. Бюрократична фракція політичного класу (вплив якої фактично не залежав від результатів виборів, представники якого приходили до влади разом із патроном) часів президентства В. Путіна складалась з 4 груп: «родинна» група, ліберали, технократи і силовики. Найбільш впливовою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства В. Путіна були «силовики». Саме військові становили ґрунт управлінської мережі Путіна, яка дозволила в короткий період часу поновити контроль політичного класу над усіма ключовими суспільними процесами і зробила більш впевненою федеральну владу: результат узгоджуваних процедур і результати виборів були прогнозовані. Така «прогнозованність» означала збереження демократії, але практично в імітаційній формі. За даними О.Криштановської, вже на період 2002 р. кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці класифікувати режим Путіна «ліберальною мілітократією» (в межах якої фактична влада військових здійснюється в межах політичної системи із фасадними ознаками демократії) [13]. Ідеологія «силовиків» передбачала також внесення рішучих змін у співвідношення влади і бізнесменів: «силовики» вважали, що

вплив бізнесу на владу потребує корекцій шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших еспортоорієнтованих галузях монополій за державною участю як ключового власника. Ключовими акціонерами і керівниками цих холдингів мали стати державники, якими «силовики» вважали себе. Політичний режим Путіна, що базувався на піднесенні «силовиків» серед інших фракцій політичного класу, політичному і, що особливо важливо, – ідеологічному моноцентризмі і ресурсному автократизмі, стабілізував розбалансовану політичну конструкцію Росії після Єльцина, але не створив інститутів для остаточного завершення модернізаційних перетворень у країні [13].

Спроби президента Д. Медведева знайти нових провайдерів модернізаційних змін у суспільстві та в еліті не були переконливими, оскільки він був змушений рухатись у форватері лідера фактичного, прем'єр-міністра В.Путіна. Останній, виступаючи 20 квітня 2011 р. перед Державною думою Російської Федерації, вкотре продемонстрував послідовність, наголосивши, що країні потрібне десятиліття сталого, спокійного розвитку, без різного роду необдуманих експериментів, замішаних на невиправданому часом лібералізмі або, з іншого боку, на соціальній демагогії [14].

У той же час, на думку російських науковців, у суспільстві досягнуто консенсусу про необхідність курсу на модернізацію. Відкритим традиційно залишається питання щодо суб'єктів (драйверів) модернізації. Політолог О. Гаман-Голутвіна наголошує на тому, що суб'єкт модернізації уявляється сьогодні як складна коаліція вузьких груп суспільства, яка складається з вузького сегмента інноваційного бізнесу, вузького сегмента технократів – менеджерів, частини політиків, орієнтованих на завдання модернізації, та представників інтелектуального класу [15]. Отже, ймовірні провайдери російської модернізації – це нові елітні групи, орієнтовані не на панування, а на розвиток, пов'язані не лише з державною владою, а і з «середнім класом». Для того, щоб Росія

рухалася вперед, наголошує соціолог Михайло Афанасьєв, треба зупинитись і зрозуміти, що поряд із порядком денним оліграхії є порядок денний російських еліт розвитку, які визнають принципи рівності права для всіх та конкуренції [16, с.15, с.63].

1. Цит. за: Кундера М. Трагедия Центральной Европы / Милан Кундела / [пер. Андрея Пустогарова с англ.] // The New York Review of Books VOLUME 31, NUMBER 7 · APRIL 26, 1984 -- <http://www.proza.ru/2005/12/16-142>

2. Цит. за: Сурков В. Национализация будущего / Владислав Сурков // Эксперт. – М. – 2006. – № 43 (573) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://expert.ru/expert/2006/43/nacionalizaciya_buduschego/

3. Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций / А.Рябов //Открытая лекция – сайт Полит.ru. – 14.01.2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/lectures/2010/08/12/riabov.html>

4. Гудков Л.Д. Постсоветский человек и гражданское общество» / Гудков Л.Д., Дубин Б.В., Зоркая Н.А. // Приложение к ж-лу «Общая тетрадь». – М.: Московска школа политических исследований, 2008.

5. Общественное мнение – 2009 г. – М. : Левада-Центр. – 2009. – 208 с.

6. Цит. за: Медведев Д. Вперед, Россия!» / Дмитрий Медведев. – М.: Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. – 10.09. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/5413>

7. Див.: Медведев Д. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации / Дмитрий Медведев. – М.: Сайт Президента Российской Федерации. – 2009. – 12.11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/transcripts/5979>

8. Див.: Петров Н. Россия-2009: портрет на фоне кризиса / Николай Петров // Брифинг. – М.: Московский центр Карнегі, 2011. – Т.12, вип.1. – 20 с.

9. Див.: Петров Н. Россия-2010: меньше стабильности, больше публичой политики / Николай Петров // Брифинг. – М.: Московский центр Карнегі, 2011. – Т.13, вип.1. – С.12–13.

10. Пути российского посткоммунизма: очерки / [под ред. М. Липман и А. Рябова]. – Моск. Центр Карнеги. – М. : Изд-во Р. Элинина, 2007. – 307 с.

11. Див.: Афанасьев М. Клиентизм и российская государственность / М. Афанасьев // М. : Моск. обществ. Науч. фонд, 2000 – 318 с.
12. Див.: Киричевский Н. Постпикалевская Россия: новая политико-экономическая реальность / Никита Кричевский, Владислав Иноземцев // Сайт Владислава Иноземцева. Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://inozemtsev.net/doc/vert/1251655062_krichevsky.pdf
13. Див.: Крыштановская О. Режим Путина: либеральная милитократия / О. Крыштановская // Pro et Contra. – М. – 2002. – № 4. – С. 159–180.
14. Путин В. Кризис отступал по всем фронтам (выступление перед депутатами Государственной Думы) / Владимир Путин // Российская газета. – М. – 20.04.2011. Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2011/04/20/putin-site.html>
15. Див.: Гаман-Голутвина О. Общество готово к модернизации / Оксана Гаман-Голутвина // Выступление на конференции «Социальное измерение модернизации». – М., 2010. – 29 сентября. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://actualcomment.ru/news/15961/>
16. Див.: Афанасьев М. Российские элиты развития: запрос на новый курс / М. Афанасьев. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2009. – С.15, С.63
17. Див.: Рогов К. Политические циклы постсоветского транзита / К.Рогов // Pro et Contra. – Моск. Центр Карнеги. – Июль-август. 2012. – С.34 –53.
18. Див.: Наймарк Е. Выборы в Госдуму как полевой эксперимент / Елена Наймарк // Элементы большой науки. – М. – 21.01.2013. Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elementy.ru/news?newsid=431964>